

УДК 37.018.595-055.2(09)(477.53)"1801-1916"

Чуприна Ксенія Сергіївна

ПЕРШІ ЖІНОЧІ ПРИВАТНІ ЗАКЛАДИ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ)

Проаналізовано особливості просвітницько-виховної діяльності видатних просвітянок у розвитку приватної ініціативи жіночої освіти Полтавської губернії XIX – початку XX століття. Класифіковано приватні жіночі навчальні заклади відповідно їх спеціалізації, статусу та місця знаходження.

Ключові слова: *Варвара Ахшарумова-Бельська, Наталія Сатарницька, Варвара Морозовська, Марія Павелко, Варвара Неупокоева, Полтавська губернія, жіноча приватна освіта, пансіон, парафіяльне училище, жіноча гімназія та прогімназія.*

Keywords: *Barbara Akhsharumova-Belsky, Natalia Staritska, Barbara Morozovsky, Maria Pavelko, Barbara Neupokoeva, Poltava province, a private women's education, boarding house, parochial school, female gymnasium and pre-gymnasium.*

В історії і культурі сучасної України важливе місце посідає дослідження формування і особливостей розвитку системи освіти, діяльності навчальних закладів. Сучасна українська педагогіка спирається на кращі традиції у вихованні і навчанні підростаючого покоління. Сьогодні українські педагоги активно використовують педагогічні надбання при здійсненні навчально-виховної діяльності шкіл, гімназій, училищ, вечірніх навчальних закладів. Варто пам'ятати, що через пізнання історії освіти свого регіону можна краще пізнати педагогічну спадщину всього народу та держави. Вивчення історико-педагогічного процесу дозволяє виявити рівні формування та умови розвитку жіночої освіти на території України, простежити історичні закономірності генези навчання у Полтавській губернії (XIX – початку XX століття).

Приватна ініціатива у розвитку освіти Російської імперії (XIX – початку XX ст.) характеризувалася заснуванням та утримуванням приватних жіночих навчальних закладів, які надавали початкову та середню освіту майбутнім «світським левицям та освітянкам». Науковці імперського періоду, зокрема В.В. Григор'єв, І.А. Альошинцев висвітлюють певні аспекти розвитку приватної освіти, при її характеристиці звертаються, перш за все, до розгляду урядової політики щодо таких освітніх установ [1, с.9]. Різноманітність типів приватних шкіл наприкінці XIX – початку XX ст. відмічає і сучасна російська дослідниця О. Розенко. Вона зазначає, що «приватні школи різнилися одна від іншої не лише педагогічними концепціями, й складом учнів, фінансовим становищем та організаційними умовами» [9, с. 37-42]. Дослідник О. Перетяцько класифікував жіночі та чоловічі приватні школи за освітнім рівнем кінця XIX – початку XX ст. наступним чином: навчальні заклади I розряду (середні школи): гімназії різних типів, реальні училища, комерційні училища; навчальні заклади II розряду (школи підвищеного рівня): прогімназії, ремісничі училища [7, с.95].

Метою даної статті є опис та аналіз розвитку перших приватних жіночих навчальних закладів Полтавської губернії (XIX – початку XX ст.) та громадсько-просвітницька діяльність їх засновниць.

На той час, у Російській імперії діяли два типи приватних освітніх установ: відкриті та закриті. Останні надавали учням також повне утримання. Такі приватні навчальні заклади в історико-педагогічній літературі одержали назву – приватні пансіони. Пансіони – це закриті приватні навчальні заклади, в яких не просто викладалися різногалузеві предмети, а здійснювалося виховання й утримування учнів [5, с. 23]. Основне значення цих навчальних закладів полягало у наданні вихованцям орієнтованої підготовки до державної служби й енциклопедичної освіти. Це давало можливість таким навчальним закладам формувати особистість, здібності молодих дворян для досягнення успіху в подальшій діяльності.

За підрахунками дослідників, на початку 60-х років XIX століття у Полтавській губернії нараховувалось 24 приватних навчальних закладів. Це були чоловічі та жіночі: приватні пансіони, гімназії, училища та школи. Жіночі пансіони ділилися на три категорії: за ступенем гімназії, за ступенем повітового училища та ступенем парафіяльного училища [2, с. 479].

Жіночих семикласних пансіонів за ступенем гімназії у Полтавській губернії було два. У приватному пансіоні господині Лерцер навчалось 36 вихованок (в 1863 їх було 83), приватний пансіон господині Алексєнкової – 24 вихованки. В обох пансіонах у 1864 році налічувалось 26 учителів і 60 учениць, в тому: дворян – 54, із духовенства – 3, міщян – 3 [2, с. 479]. Жіночих пансіонів за ступенем повітового училища було близько 5 і всі вони знаходились у повітах Полтавської губернії. У 1864 році налічувалось 27 вчителів, 160 учениць (дворян – 121, із духовенства – 18 та міщян – 21) [2, с. 479-480].

Жіночих пансіонів за ступенем парафіяльного училища в Полтавській губернії налічувалось – 14. В 1864 році у них працювало 48 учителів і навчалось 199 учениць (дворян-137, із духовенства – 14, міщян – 48, євреїв – 11). Найбільша кількість учениць в 1864 році було у пансіонаті пані Дейнекіної -30, пансіонаті пані Церницької – 24 в Полтаві і 33 в пансіонаті Бороздіної у Кременчузі, а найменше – 3 у Золотоношському пансіонаті Бондаревської і 4 у пансіонаті Невроцької, Кобеляцького повіту [2, с. 480].

Утримувачами приватних навчальних закладів означеного періоду були особи, які не тільки мали ґрунтовні професійно-педагогічні знання, а й безпосередньо працювали в тогочасних державних навчальних закладах. Найкращі умови для виховання дітей, як правило, створювалися в родинах учителів. Суспільне становище вчителя давало йому більше права мати пансіонерів, ніж будь-якій іншій особі [5, с. 26]. Зауважимо, що їх появу в освітньому середовищі Російської імперії зумовили такі чинники: незадоволення вищих верств тогочасного суспільства державною середньою школою, а також прагнення для своїх дітей кар'єрного розвитку, що

потребувало більш високого рівня підготовки для вступу до університетів. Жіночі пансіони в Полтавській губернії в період 1812-1836 рр., мали характер закритих станових навчальних закладів. Вони призначалися для навчання та виховання дітей вищих верств населення – дворян, купців двох вищих гільдій та обер-офіцерів. Лише в 1878 р. дозволено приймати дочок усіх станів, не обкладених подушним податком. Заснування пансіонів створило альтернативу домашній освіті, доступній лише заможним представникам суспільства.

Різноманітність типів приватних шкіл наприкінці XIX – початку XX ст. відмічає і сучасна російська дослідниця О. Розенко. Вона зазначає, що «приватні школи різнилися одна від іншої не лише педагогічними концепціями, й складом учнів, фінансовим становищем та організаційними умовами» [9, с. 37-42].

Реформи 60-х рр. XIX ст. в Російській імперії призвела до змін у розвитку жіночої освіти. Якщо раніше жіноча освіта зосереджувалася на навчанні дівчат мистецтву гарних манер, то поступово такий підхід до освіти зазнав змін. У 1856 р. міністр народної освіти О.С. Норов дійшов висновку, що існуючі на той час інститути і приватні пансіони, як єдині форми суспільної школи для жінок, не задовольняють їх потреби. З наступного року дозволялося відкривати у губернських і великих повітових містах жіночі училища для дівчат усіх станів з метою надання їм належної освіти. Вже в травні 1860 р. почали функціонувати жіночі училища, що відповідно до навчальних програм поділялися на училища 1-го розряду, які наближалися до курсу гімназій, училища 2-го розряду, що повторювали курс повітових училищ. Повний курс навчання в училищі 1-го розряду становив 6 років, а в училищі 2-го розряду – 3 роки. У 1870 р. училища 1-го розряду були перейменовані в гімназії, училища 2-го розряду – в прогімназії [4, с. 16]. З 1862 р. всі жіночі середні навчальні заклади поділялись на гімназії та прогімназії.

У травні 1870 р. було затверджено нове положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерством Народної освіти (МНО), у якому йшлося про перейменування жіночих училищ в гімназії та прогімназії. Відтепер навчальний термін у гімназіях продовжувався на один рік, відповідно навчання ставало семирічним. Жіночі гімназії МНО призначалися для дівчаток усіх станів та віросповідань. Такі освітні установи склалися з підготовчого класу, семи основних та восьмого – педагогічного – класів. При закінченні освітньої установи вихованки, які закінчили сім класів, отримували атестат про звання учительки початкової школи, а тим, хто закінчував вісім класів, – домашньої учительки. Право навчати і виховувати дітей у сім'ї отримували вихованки, яким надавалась медаль за значні успіхи при закінченні навчального закладу. По закінченні восьмого класу випускниці могли вступати до Вищих жіночих курсів без іспитів. Усі жіночі гімназії МНО були платними [10]. Жіночих державних освітніх установ у Полтавській губернії функціонувало шість (Кобеляцька, Лубенська, Пирятинська, Зиньківська, Переяславська, Золотоніська).

До приватних жіночих підготовчих навчальних училищ належав жіночий пансіон пані А.Ф. Легенблад (3-го розряду) де працювали 2 чителя та навчалось 12 дівчат (1990 р.); приватне докласове підготовче училище С.В. Мунтянової (3-го розряду): 4 – учителя та 15 учениць. Всі приватні жіночі підготовчі навчальні училища перестали існувати до жовтневої революції 1917 року. Наприкінці XIX століття до приватних жіночих навчальних закладів 1-го та 2-го розряду належало жіноче 4-х класове училище пані Е.В. Касперович (1890-1895), де працювало 10 викладачів та навчалось 42 учениці. На базі даного училища дуло створено приватне докласове підготовче училище С.І. Стефанович (2-го розряду), що проіснувало до 1990 року [2, с. 489].

На початку XX століття в 1898 році в Полтаві вперше було відкрито приватний жіночий навчальний заклад 2-го розряду за програмою Міністерства Народної освіти пані Варвари Петрівни Ахшарумової-

Бельської, а в 1905 році перейменовано на жіночий навчальний заклад 1-го розряду. Заклад працював на базі шестикласної прогімназії (7 класів з двома підготовчими і 8-м педагогічним та чотирма паралельними класами). До гімназії приймалися дівчата всіх станів та віросповідань. У 1915 р. — 480, у 1917 р. — 512 учениць, у тому числі 83 — діти селян, 69 — козаків, 191 — міщан і цехових, 40 — почесних громадян і купців, 12 — духовенства, 110 — особистих дворян і чиновників, 6 — родових дворян та ін. Гімназія утримувалася за рахунок плати за навчання де працювало 34 вчителі, а сама В.П. Ахшарумова пропрацювала учителем французької мови майже до закриття навчального закладу. У гімназії викладали такі предмети як Закон Божий, арифметика, фізика, математика, російська, німецька та французька мова, географія, історія, чистописання, малювання, співи, танці, рукоділля, гімнастика, підготовчі класи. Діяли педагогічна і попечительська ради [2, с. 490].

У 1908 році жіночий навчальний заклад В.П. Ахшарумової перейменовано на гімназію Н.А. Старицької, члена Полтавської губернської вченої архівної комісії. Жіноча гімназія Н. О. Старицької складалася із підготовчого та шести основних класів (1—6-го). У останній період існування гімназії введено 7-й, а фактично 8-й клас, який готував учителів початкових шкіл. Головою педагогічної ради був спочатку О. Л. Крилов, потім — В. Н. Тарасов, начальницею гімназії беззмінно була Н. О. Старицька, випускниця Бестужевських жіночих курсів. Кількість учнів у класах в середньому була до 25 чол. Кількість викладачів (усього персонального складу з наставницями) спочатку — 18, потім до 30 і більше чоловік. У числі вчителів були: словесності — М. Ф. Фіалковський, малювання — художниця О. І. Рощина, співів — композитор Ф. М. Попадич, математики і фізики — К. К. Кованько, класними наставницями працювали правнучки О. С. Пушкіна та внучаті племінниці М. В. Гоголя Н. М. і М. М. Бикови та ін. Закрита на початку 1919 р. Тепер на цьому місці споруджено приміщення середньої Полтавської гімназії № 6 та новий корпус Полтавського

національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка [8, с. 710-711].

При повноправній приватній прогімназії з професійним курсом В.Ф. Неупокоевої (1905 р.) з 1908- 1909 н.р. існували дворічні курси з навчання рукоділля, педагогіки, дидактики, малювання, креслення. Також на курсах викладали рахівництво, товаровідання, гігієну, методику рукоділля, шиття і крій плаття та білизни, прикладне малювання і живопис, квітникарство. Також при прогімназії проводилися вечірні курси для дорослих з шиття та крою плаття. Заняття були вечірніми. [6, с. 83].

На сучасній вулиці Рози Люксембург, 34 (колишня Катерининська) помітних старовинних будівель небагато, але є одна, пропитана творчим духом –це жіноча гімназія В. А. Морозовської (колишня гімназія В. Ф. Неупокоевої). Заснована у 1905 р. З 1911 р. – 4-класна прогімназія, з 1913 р. – 6-класна, з 14 квітня 1915 р. – повна гімназія. Мала 7 класів з 2 підготовчими класами. У 1915 р. – 352, в 1917 р. – 386 учнів, у т. ч. 69 – діти селян, 59 – козаків, 201 – міщан і цехових, 11 – почесних громадян і купців, 5 – духовенства, 30 – особистих дворян і чиновників, 10 – родових дворян та ін. Утримувалася за рахунок плати за навчання. У гімназії працювало 28 учителів. Діяли педагогічна та попечительська ради. Гімназія славилася високою музичною культурою. Вихованці не раз перемагали в міських конкурсах, за що отримували головний приз: річний абонемент на безкоштовне відвідування кінотеатрів міста. 16-річний школяр Михайло Фісун уперше диригував хором, а пізніше став композитором. Широковідомим був драмгурток школи, яким керувала Софія Левицька. Його учасники своїми силами шили костюми, готували бутафорію, ставили декорації, було створено живий куточок де жили співочі птахи, білка в колесі, морські свинки, їжаки, вужі, рибки, черепахи. Чергувати в куточку вважалося за честь для кожного школяра. Діяли в школі багато гуртків: «Умілі ручки», хоровий, танцювальний, духових і народних інструментів, стрілецький, юних натуралістів, нумізматів, філателістів і художня студія.

Зрештою багато випускників школи згодом ставали артистами, співаками, музикантами, вчителями та науковцями. Після Жовтневої революції у 1920 році в Полтаві був створений комітет боротьби з неписьменністю. Саме Полтавська трудова зразкова школа № 6 ім. І.Франка й зайняла будинок колишньої приватної жіночої гімназії Морозовської, а сама Варвара Андріївна влаштувалася в школі вчителем математики, зберегла все обладнання навчальних кабінетів і подарувала школі новий рояль.

В 1907 році на Сінній площі, неподалік міської управи, у найманому приміщенні будинку № 3 (нині майдан Незалежності) була відкрита приватна гімназія імені М.П. Павелко, що проіснувала до 1917 року. Вона мала 7 класів з одним підготовчим. Приймалися дівчата всіх станів і віросповідань. У 1915 р. В гімназії навчалось – 238 учениць, а у 1917 р. – 271 учениця, у тому числі 40 – діти селян, 40 – козаків, 125 – міщан і цехових, 23 – почесних громадян і купців, 3 – духовенства, 9 – особистих дворян і чиновників, 21 – родових дворян та інших станів. Утримувалася за рахунок плати за навчання. Працювало 24 вчителі, а сама власниця викладала російську мову. Діяли педагогічна і попечительська ради [8, с. 710].

У 1909 р було засновано приватну жіночу гімназію імені О. П. Вахніной (нині Полтавська ЗШ І-ІІІ ступенів №7 імені Т.Г. Шевченка), що включала 7 класів з одним підготовчим та 8-м педагогічним. Містилася у найманому приміщенні, яке було розташоване на розі вул. Ново-Полтавської і Протопопівської (тепер вул. Балакіна, 2). Приймалися дівчата всіх станів і віросповідань. У 1915 р. – 272, у 1917 р. – 299 учениць, у тому числі 37 – діти селян, 49 – козаків, 169 – міщан і цехових, 18 – почесних громадян і купців, 6 – особистих дворян і чиновників, 20 – родових дворян. Утримувалася за рахунок плати за навчання. Працювало 28 учителів та діяла попечительська рада[8, с. 710].

До числа обов'язкових предметів, що вивчалися в жіночих гімназіях і прогімназіях Полтавської губернії (XIX- початку ХХ століття) входило рукоділля, що потрібне в домашньому побуті, Закон Божий, російська мова,

письмо, початкові арифметичні дії. На заняттях рукоділля в гімназіях і прогімназіях Міністерства народної освіти згідно з положенням, затвердженим 24 травня 1870 р., було виділено від однієї до трьох годин за тиждень. Пізніше кількість годин на заняття рукоділлям значно зросла, і 1884 р. становила 3 год. за тиждень у кожному класі. За тодішнім законом особи, які закінчили повний курс прогімназії або чотири класи гімназії, мали право вчителювати з усіх навчальних предметів у тому числі й рукоділля, в початкових училищах.

У 1914 р. у Полтаві діяло приватне училище рукоділля М. Ольховської. Навчання на курсах тривало 2 роки. Програма була спрямована переважно на практичну підготовку дівчат, формування у них спеціальних умінь і навичок, необхідних для майбутньої професії. Практичний курс передбачав навчання прийомів різних видів рукоділля і містив такі розділи: дрібні роботи (плетіння гачком, бавовняною ниткою; виконання різних зразків плетіння на спицях; крій і пошиття білизни і жіночого одягу; вишукані роботи (вишивка гладдю, золотом, бісером; виконання зразків макраме). Теоретична підготовка мала профільну спрямованість і повністю підпорядковувалася призначенню закладу. Методика викладання рукоділля вивчалася на 2-му році навчання і передбачала теоретичну і практичну підготовку. Теоретичний курс методики складався, з таких розділів: «Значення рукоділля як шкільної дисципліни», «Теоретичні основи і система навчання рукоділля», «Методика викладання різних видів рукоділля», «Ознайомлення з існуючими підручниками з методики викладання рукоділля». Практичні заняття слухачки курсів проводили в початковій школі під наглядом викладача. Особи, що закінчили жіночі середні навчальні заклади чи мали свідоцтво про звання домашньої вчительки, по закінченні курсів мали скласти іспит на право викладати рукоділля в гімназіях, прогімназіях, а також у професійних школах [3, с. 45].

За межами губерньського міста існувало приватне 2-го рівня Гадяцьке чотирьохкласне жіноче училище Л. Ладигіної та Кременчуцьке приватне жіноче училище рукоділля О. Михайлюк.

Жіночі приватні навчальні заклади на території України починають зникати після Жовтневої революції 1917 р., проте у Полтавській губернії деякі з них продовжували існувати до кінця 1919 р.

Отже, здобутками приватної жіночої освіти Полтавської губернії (XIX – початку XX століття) є покращення культурно-освітнього рівня (відкриття рукодільних училищ, творчих гуртків, бібліотек, пансіонів, ліцеїв, гімназій, протогімназій тощо), залучення до суспільної праці значної кількості громадсько-просвітницьких діячок, таких як В.П. Ахшарумова-Бельська, Н.А. Сатарницька, В.Ф. Морозовська, М.П. Павелко, В.Ф. Неупокоева, О.П. Вахніна, А.Ф. Легенблад, С.В. Мунтянова, Е.Ф. Касперович, С.І. Стефанович, поступова впливовість та розширення сфери життєдіяльності жінки знайшла своє відображення в економічному, політичному, освітньому та культурному житті країни того часу. Приватна жіноча ініціатива стала історичним явищем в історії української педагогіки. Творча інтерпретація історико-педагогічного досвіду навчально-виховної діяльності жіночих освітніх закладів Полтавської губернії має безсумнівне перспективне значення для використання в сучасних умовах реформування вітчизняної освітньої системи, а окремі аспекти такі, як сучасна приватна ініціатива у створенні жіночих навчальних закладів регіону, використання досвіду навчально-виховної роботи жіночих освітніх установ Полтавського краю в умовах сучасних закладів соціальної реабілітації для дівчат, жіночих вечірніх шкіл, жіночих приватних ліцеїв потребують подальшої розробки. Для подальшого аналізу розвитку приватної жіночої освіти на сучасну освітню систему, у руслі гендерного впливу та рівності, буде проведено низку бібліографічних, архівних, музейних досліджень із життя видатних жінок Полтавської губернії (XIX – початку XX століття).

КСЕНИЯ ЧУПРИНА

ПЕРВЫЕ ЖЕНСКИЕ ЧАСТНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ (XIX-НАЧАЛА XX ВЕКА)

Проанализированы особенности просветительско-воспитательной деятельности выдающихся деятельниц у развитии частной инициативы женского образования Полтавской губернии (XIX – начала XX века). Классифицированы частные женские учебные заведения соответственно их специализации, статуса и места нахождения.

KSENIIA CHUPRYNA

THE FIRST FEMALE PRIVATE INSTITUTIONS OF POLTAVA PROVINCE (THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)

The private initiative in educational development of the Russian Empire (the 19th – early 20th century.) is characterized by the formation and retention of female private schools that provide primary and secondary education for future well educated women. There were 24 private educational institutions in Poltava province. The women private pensions were divided into three groups and treated as schools, county and parish schools. Among the compulsory subjects, something studied in a girls' school and high school in Poltava province (nineteenth early twentieth century) included handicrafts, something needed in the home life, the law of God, Russian language, writing, arithmetic and others.

The reforms of the 60's. of the 19th century. in Empire led to changes in the development of female education. Previously female education focused on the learning of the art, good manners, then gradually approach to education has been changed, and women began to study sciences such as chemistry, physics, math and more. The achievements of the private female education of Poltava province (the 19th – early 20th century) are to improve the cultural and educational level (opening needlework schools, art groups, libraries, boarding house, schools, gymnasiums, protogymnasiums etc.), the involvement in social work a significant number of social and educational woman, such as V.P. Akhsharumova-Belsky, N.A. Satarytska, V.A. Morozovsky, M.P. Pavelko, V.F. Neupokoeva, A.P. Vahnina, A.F. Lehenblad, S.V. Muntyanova, E.F. Kasperovich,

S.I. Stefanovich, gradual influence and expansion of female life is reflected in the economic, political, educational and cultural life of that time. Private women's initiative was a historic event in the history of Ukrainian pedagogy.

Artistic interpretation of historical and educational experience educational activities of female educational institutions Poltava province has undoubted promising value for use in modern conditions of reforming the national education system, and some aspects such as modern private initiative in the creation of women's education in the region, using the experience educational of female educational institutions of Poltava province in terms of contemporary social rehabilitation institutions for girls, women's evening schools, women's private schools.

Список використаної літератури:

1. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII-XIX вв.) / И. Алешинцев. – С.-Пет.: Изд. О.Богдановой, 1912. – 352 с.
2. Бояревцев С.М. История учебных заведений Полтавы до 1719 года / С.М. Бояренцев. – Полтава: АСМИ, 2013. – 550 с.
3. Благова Т. Розвиток жіночої художньо-промислової освіти на Полтавщині у кінці ХІХ – на початку ХХ століть / Т. Благова // Імідж сучасного педагога. – 2006. №5-6. – С. 43-46.
4. Лопухівська А.В. 3 історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні. Посібник для вчителя / А.В. Лопухівська. – К.: ІСДО, 1994. – 100 с.
5. Пансионы как воспитательные заведения // Педагогическое обозрение. – 1869. – № 8. – С. 22-32.
6. Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. – Полтава: изд-во Полтавского губернского статистического комитета, 1910. – 478 с.
7. Перетяцько О.В. Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890-1917 рр.) : дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Олена Валеріївна Перетяцько. – Суми, 2001. – 215 с.
8. Полтавщина: енциклопедичний довідник/ За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Українська Енциклопедія, 1992. – 1024 с.
9. Розенко Е. Частные школы в России в конце ХІХ – начале ХХ века // Преподавание истории в школе / Е. Розенко. – 1991. – № 5. – С. 37-42.

10. Титлинов Б.В. Молодежь и революция: Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860-1905 / Б.В. Титлинов. – Л.: Гос. изд-во, 1924. – 170 с.